

نقش خاندان بوشهری در تحولات دو سده گذشته بحرین

فرشید لاری منفرد^۱

سجاد پاپی^۲

محمد منصوری مقدم^۳

چکیده

بحرین به دلیل قرابت‌های جغرافیایی و اشتراکات فرهنگی با کرانه‌های شمالی خلیج فارس، به ویژه بندر بوشهر، از گذشته مقصد بسیاری از مهاجران ایرانی از جمله مهاجران بوشهری بوده‌است. این مهاجران به دلیل جمعیت قابل توجه، همواره از گروه‌های تأثیرگذار اجتماعی در بحرین محسوب می‌شدند. نمونه بارز این مهاجران، خاندان بوشهری است. این خاندان از هنگام مهاجرت در سال ۱۸۶۰م تاکنون، نقش پررنگی در عرصه‌های گوناگون جامعه بحرین داشته و از خاندان‌های پرنفوذ این کشور به شمار می‌رود. این پژوهش درصدد است با نگاهی تحلیلی به منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی و پژوهش‌های میدانی، به بررسی دلایل گوناگون مهاجرت مردم منطقه بوشهر به بحرین و نقش این مهاجران در تحولات جامعه بحرین، با تکیه بر نقش و جایگاه «خاندان بوشهری» در آن کشور در طول دو سده اخیر (به ویژه پیش از استقلال این کشور) بپردازد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است در سده‌های ۱۹ و ۲۰م عواملی چون قرابت جغرافیایی بوشهر با بحرین، موقعیت مناسب اقتصادی بحرین در خلیج فارس، مشابهت‌های فرهنگی و مذهبی این دو سرزمین، موجب مهاجرت بسیاری از مردم بوشهر به بحرین شده‌است. جمعیت قابل توجه و تواتمندی اقتصادی این مهاجران، سبب شده‌است که این مهاجران از گروه‌های بانفوذ و اثرگذار در عرصه‌های مختلف جامعه بحرین باشند.

کلیدواژه‌ها: بحرین، بوشهر، خاندان بوشهری، مهاجران بوشهری.

۱. کارشناس ارشد تاریخ اسلام دانشگاه تهران (نویسنده مسئول). farshid.lari.th@gmail.com

۲. کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه شهید چمران اهواز. sajad.papi7214@gmail.com

۳. استادیار گروه تاریخ دانشگاه خلیج فارس بوشهر. mansorimoghdam@pgu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۹/۱۱/۲۶ تاریخ پذیرش: ۰۰/۰۲/۲۴

مقدمه

از دیرباز تاکنون، گروه‌ها و افراد زیادی، برای رهایی از نارسایی‌های محل سکونت خویش و دستیابی به زندگی بهتر، به سرزمین‌های دیگر مهاجرت کرده‌اند. این مهاجرت‌ها بر اساس میزان بزرگی و کوچکی، سبب بروز تحولاتی در هر دو جامعه (مبدأ و مقصد)، به ویژه جامعه مقصد می‌شود. در دو سده اخیر بسیاری از مردم کرانه‌های شمالی خلیج فارس به ویژه منطقه بوشهر به دلیل موقعیت مناسب اقتصادی و تجاری بحرین، نزدیکی جغرافیایی و همچنین تشابهات فرهنگی مردم دو منطقه به بحرین^۱ مهاجرت کرده‌اند. این مهاجران به سبب جمعیت قابل توجه و توانمندی اقتصادی فراوان خود، همواره از اقشار بانفوذ جامعه بحرین بوده‌اند. نمونه بارز این مهاجران خاندان بوشهری است. این خاندان در سال ۱۸۶۰م/۱۲۴۰ش هم زمان با بروز برخی مشکلات و مصائب در بوشهر از جمله فقر و مشکلات اقتصادی، به بحرین مهاجرت کردند. از بدو مهاجرت تاکنون عمده اعضای این خاندان در شهر منامه، پایتخت بحرین ساکن هستند. آنان در طول دو سده گذشته از یک سو به دلیل پیشرفت‌های تجاری و بازرگانی و از سوی دیگر به دلیل ارتباط بسیار نزدیک با حاکمیت بحرین، به یکی از خاندان‌های به اصطلاح «عجمی» پرنفوذ و تأثیرگذار در تحولات گوناگون آن سرزمین تبدیل شده‌اند.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش جامع و مستقلی درباره نقش مهاجران بوشهری به ویژه خاندان بوشهری، در تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بحرین به زبان فارسی

۱. بحرین مجمع الجزایر مرجانی متشکل از حدود ۳۵ جزیره کوچک و بزرگ در جنوب خلیج فارس است (افشار، ۶۹۳). این سرزمین قرن‌های متمادی بخشی از ایران بوده است. اما از سال ۱۸۲۰م/۱۱۹۸ش با گسترش استعمار انگلیس در خلیج فارس، حاکمیت ایران بر این سرزمین کم رنگ شد. با این حال، ایران همواره مدعی حاکمیت بر این منطقه بود. سرانجام در سال ۱۹۷۰م/۱۳۴۹ش دولت شاهنشاهی ایران موافقت خود را درباره تعیین تکلیف این سرزمین از طریق برگزاری همه پرسی از مردم این منطقه تحت نظر سازمان ملل اعلام کرد. این همه پرسی در ۱۴ اوت ۱۹۷۱/۲۳ مرداد ۱۳۵۰ش رأی به جدایی از ایران داد و دولت شاهنشاهی ایران نیز بلافاصله آن را پذیرفت (تکمیل همایون، ۶۴).

نگاشته نشده است؛ اما به زبان عربی آثاری در این باره منتشر شده است. از جمله این آثار می‌توان به کتاب *النخب فی الخلیج* [فارسی] (۲۰۱۶م) اشاره کرد. عبدالله احمد المدنی در این اثر ضمن معرفی برجسته‌ترین شخصیت‌های کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس، به بررسی فعالیت‌های حاج علی کاظم بوشهری به عنوان یکی از چهره‌های برجسته و تأثیرگذار خاندان بوشهری در بحرین پرداخته است. از دیگر آثار منتشر شده به زبان عربی می‌توان به دو مقاله اشاره کرد: یکی مقاله محمد حمید السمان (۲۰۱۳م) با عنوان «تنظیم الماتم فی البحرین» که در روزنامه «الوسط» به چاپ رسیده است. مؤلف در این مقاله براساس سه سند قدیمی از خاندان بوشهری، که دو مورد از آنها به زبان انگلیسی و یکی به زبان فارسی نگاشته شده است به چگونگی احداث و اداره این حسینیه توسط این خاندان در طول سالیان گذشته می‌پردازد. دیگری مقاله «عمید العائله... شیخ العجم علی کاظم بوشهری» اثر عبدالله آل سیف (۲۰۱۰م) در روزنامه «الاحد» است که به معرفی مختصر و اقدامات تجاری خاندان علی کاظم بوشهری پرداخته است.

از میان تحقیقات پراکنده و تاحدودی مرتبط با پژوهش حاضر (به زبان انگلیسی) نیز می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

پایان نامه کارشناسی ارشد اریک مک کوی^۱ در سال ۲۰۰۸م در دانشگاه آریزونا با نام «ایرانیان در بحرین و امارات متحده عربی؛ اقلیت، مهاجرت و هویت در کشورهای عربی خلیج فارس»^۲، مهاجرت ایرانیان به کشورهای عربی خلیج فارس را مورد واکاوی قرار داده است. وی در این اثر به صورت مختصر به نقش خاندان بوشهری در تحولات فرهنگی و مذهبی بحرین اشاره کرده است. پایان نامه دکتری لیندسی استیپ هسن^۳ در سال ۲۰۱۸م در دانشگاه پرینستون با نام «مرور مجدد خلیج فارس؛ گسترش شبکه‌های ایرانیان مهاجر از سال ۱۹۰۰ تا ۱۹۴۰م»^۴ از دیگر آثاری است که به نقش ایرانی‌تباران و به ویژه کارگران بوشهری در بخش‌های عمرانی کویت و بحرین پرداخته است. با این

1. Eric Andrew McCoy
2. Iranians in Bahrain and the United Arab Emirates: Migration, Minorities, and Identities in the Persian Gulf Arab States.
3. Lindsey R. Stephenson
4. REROUTING THE PERSIAN GULF: THE TRANSNATIONALIZATION OF IRANIAN MIGRANT NETWORKS, c.1900-1940.

همه مؤلف به نقش و تأثیر آنان در مسائل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و مذهبی اشاره‌ای نکرده‌است. شایان ذکر است که در آثار انگلیسی فوق‌الذکر نیز به صورت مجزا و منسجم به نقش مهاجران بوشهری در تحولات فرهنگی، مذهبی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کشور بحرین اشاره نشده‌است. این مقاله به شیوه توصیفی - تحلیلی برای پاسخگویی به سوالات زیر سامان یافته است:

- دلایل مهاجرت مردم بوشهر به بحرین چه بوده‌است؟

- مهاجران بوشهری چه نقشی در تحولات اقتصادی و فرهنگی - مذهبی و حتی سیاسی بحرین در دو سده گذاشته داشته‌اند؟
با توجه به پیشینه بالا و به منظور پاسخ به سوالات پژوهش، این فرضیات به آزمون گذاشته شده‌است:

۱) موقعیت و قرابت جغرافیایی بحرین و بوشهر عامل اصلی مهاجرت مردم به بحرین بوده‌است. در کنار آن عواملی چون موقعیت مساعد تجاری و اقتصادی بحرین و تشابهات فرهنگی مردم دو سرزمین در این مهاجرت تأثیرگذار بوده‌است.
۲) مهاجران بوشهری با فعالیت‌های اقتصادی و تجاری خود، نقش بسزایی در رونق و ارتقا جایگاه ایرانی‌تباران در بحرین داشتند. نمونه بارز این مهاجران خاندان بوشهری است. نقش برجسته اقتصادی این خاندان در بحرین، سبب شده‌است تا در تحولات فرهنگی، مذهبی و حتی سیاسی و اجتماعی بحرین نیز اثرگذار باشند. این اثرگذاری در ارتباط با شیعیان و ایرانی‌تباران پررنگ‌تر است.

۱- پیشینه حضور ایرانیان در بحرین

ایرانیان از یک سو به سبب نفوذ حاکمیت ایران در طول تاریخ این سرزمین و از سویی دیگر به دلیل موقعیت تجاری و سوق الجیشی بحرین، قرن‌ها و شاید هزاران سال در این سرزمین حضور داشته‌اند. ایرج افشار در این باره می‌نویسد: «ایرانیان ساکن در بحرین زیادند... آداب و رسوم، خط، زبان و علاقه و ایمان خود را به ایران عزیز حفظ کرده‌اند... روزگاری ایرانی‌ها در بحرین اکثریت داشتند، ولی به مرور زمان همه

ایرانی‌ها ناچار شدند تابعیت بحرین را بپذیرند؛ اما هنوز هم زبان فارسی را فراموش نکرده و در خانواده‌های خود به زبان فارسی سخن می‌گویند» (افشار، ۷۰۸). اسکندر دلدلم نیز می‌نویسد: «اکثر اهالی بومی بحرین از نژاد ایرانی و پیرو مذهب شیعه‌اند. حتی بسیاری در گذشته‌های نه چندان دور با زبان عربی آشنایی نداشته و به فارسی نزدیک به کردی سخن می‌گفتند. آنها هنوز لهجه خود را حتی در مکالمه‌های عربی نیز حفظ نموده‌اند. شایان ذکر است که بسیاری از نام‌های اماکن مانند منامه (منعمه) و سیم‌هایج (معرب سیم‌ماهی) فارسی است» (دلدلم، ۱۴۴-۱۴۳).

بحرین به سبب موقعیت جغرافیایی مناسب، منابع غنی و سرشار، تساهل و تسامح مردمانش، همواره مأمّن و مکان مناسبی برای مهاجران بوده‌است. یکی از قدیمی‌ترین گروه‌های مهاجر در بحرین «عجمی‌ها» هستند. این واژه برای شهروندان بحرینی با اصلاتی ایرانی استفاده می‌شود. خاندان‌هایی نظیر بوشهری، کازرونی، آل شریف، کربلایی عوض، دیلمی، بلجیک، دیری، اسیری، دیوانی، اسفندیار، رویان، دشتی، اخترزاده، آغا، فردوسی، ترک و همچنین جهرمی‌ها، گراشی‌ها، اسیری‌ها و مینایی‌ها از ایرانی‌تباران صاحب نام در جامعه بحرین هستند (آل سیف، ۷). ایرانی‌تباران برای بحرین از یک سو به عنوان یک جمعیت قابل توجه و تأثیرگذار و از سوی دیگر به عنوان محافظان تاریخی این سرزمین در برابر تجاوزات خارجی محسوب می‌شوند. مهاجرت برخی از آنها در دوران معاصر به بحرین، قدمت و سابقه تاریخی حضور آنان در این سرزمین را نفی نمی‌کند. آنان علی‌رغم برخی تفاوت‌های قومی و مذهبی، مانند اعراب بحرینی هستند که به حضور تاریخی خود در بحرین افتخار می‌کنند (سعید، «العجم و البحرین»). علی‌اکبر بوشهری درباره جمعیت ایرانی‌تباران در بحرین می‌گوید: هیچ‌گونه آمار رسمی از تعداد ایرانی‌تباران در کشور بحرین وجود ندارد. جمعیت آنها در سال ۱۹۰۵م/ ۱۲۸۴ش به ۱۶۵۰ می‌رسید؛ اما در حال حاضر با توجه به منابع غیررسمی به نظر می‌رسد آنان جمعیتی بالغ بر ۱۰۰ هزار نفر را در بحرین تشکیل می‌دهند. یعنی آنها ۲۰ درصد جمعیت بحرین را به خود اختصاص داده‌اند (سنوات الجریش، ۲۰۰۹).

۲- علل مهاجرت مردم بوشهر به بحرین در دو سده اخیر

مهاجرت مردم منطقه بوشهر به بحرین برآیند عوامل مختلفی است. این عوامل به ترتیب اهمیت عبارت اند از:

۱. قرابت و نزدیکی جغرافیایی
۲. موقعیت مناسب اقتصادی بحرین
۳. تشابهات فرهنگی-مذهبی بوشهر و بحرین

۱-۲. قرابت و نزدیکی جغرافیایی

بین مسافت و میزان مهاجرت رابطه بسیار عمیقی وجود دارد. به طوری که هر چه فاصله جغرافیایی کمتر باشد میزان و انگیزه مهاجرت افزایش می‌یابد. در طول تاریخ نیز قرابت‌های جغرافیایی و اقلیمی نقش مهمی در مهاجرت اقوام و ملل مختلف داشته و عامل «مکان» از عوامل تعیین کننده مهاجرت بوده است. بر همین اساس قرابت جغرافیایی بوشهر و بحرین باعث حفظ پیوستگی دو سرزمین و سهولت رفت و آمد و یا مهاجرت مردم دو منطقه شده است. قرابت جغرافیایی و اقلیمی کرانه‌های شمالی و خلیج فارس در دوره اسلامی موجب شده است مردم این نواحی همواره با بروز مشکلات اقتصادی، سیاسی و مذهبی به سرزمین‌های یکدیگر مهاجرت کنند (لوریمر، ۲۰۳). بحرین و بوشهر نیز به دلیل نزدیکی، همواره پذیرای مهاجران یکدیگر بوده‌اند. بندربوشهر نزدیکترین شهر ایران به بحرین است. (شاملوئی، ۱/ ۱۶۳). از بوشهر تا بحرین راه دریائی نسبتاً کوتاهی وجود دارد (اقتداری، ۱۹۲). همین امر سبب شد بارها قبایل عربی نیز از سواحل جنوبی، عمان و عربستان به منطقه بوشهر مهاجرت کنند (حسینی فسایی، ۱۳۲۱/۲) و بالعکس مردمانی از بوشهر به مناطق ساحلی جنوب خلیج فارس و مشخصاً بحرین مهاجرت کنند. یک روزنامه‌نگار بحرینی با تأکید بر همین مسافت کم بوشهر تا بحرین، این امر را عامل اصلی شمار فراوان مهاجران بوشهری به بحرین به ویژه در سال‌های ۴۰ - ۱۹۲۰م / ۱۳۱۹ - ۱۲۹۹ش می‌داند (المدنی، کبیر العجم فی البحرین، ۱). حسن دشتی یکی از مهاجران بوشهری که سالیان زیادی را در

بحرین به سر برده است نیز همین مورد را مهمترین عامل مهاجرت مردم منطقه بوشهر به بحرین می‌داند و می‌گوید: از بندر بوشهر تا لنگرگاه بحرین ۳۶۱ کیلومتر فاصله وجود دارد. فاصله بسیار نزدیک بحرین به بنادر بوشهر باعث شد تا بسیاری از مردمان این ناحیه برای خرید روزانه و خدمات پزشکی به کشور بحرین بروند و بعدها این کشور را برای زندگی انتخاب کنند. شمار فراوان مردمان نواحی گوناگون استان بوشهر در کشور بحرین نیز تحت تأثیر همین قرابت جغرافیایی این دو ناحیه است (دشتی، مصاحبه مورخ ۲۷ دی ۱۳۹۹).

۲-۲. موقعیت اقتصادی مناسب بحرین

یکی از علل مهاجرت مردم بوشهر به کرانه‌های جنوبی خلیج فارس به‌ویژه بحرین، محرومیت‌های اقتصادی منطقه بوشهر و وضعیت مساعد اقتصادی و تجاری بحرین بوده است. حسن دشتی در این باره آورده است: آشنایی مردم بوشهر با امر دریانوردی و وجود فرصت‌های شغلی در سواحل جنوبی خلیج فارس سبب شده است تا مردم استان بوشهر به آن نواحی مهاجرت کنند. این امر در مورد بسیاری از خانواده‌های سرشناس بوشهری در کشور بحرین مانند خانواده‌های رویان، دشتی، دشتستانی، بردستانی، دیری و خاندان بوشهری صادق است (دشتی، مصاحبه مورخ ۱ بهمن ۱۳۹۹).

بنابراین، تعداد زیادی از مردم بوشهر به بحرین مهاجرت می‌کردند تا در آن جا زندگی بهتری برای خود و خانواده‌شان فراهم کنند. عبدالله آل سیف، روزنامه‌نگار بحرینی با تأکید بر وجود تنگناهای اقتصادی در بوشهر و تأثیر آن بر مهاجرت علی‌کاظم بوشهری (جد خاندان بوشهری) آورده است: به سبب وجود فقر و مشکلات اقتصادی در بوشهر و همچنین تمایل و علاقه علی‌کاظم بوشهری به امر تجارت و بازرگانی، سبب شد که وی مغازه کوچک خود در شهر بوشهر را ترک و در سال ۱۸۶۰م/ ۱۲۳۹ش به کشور بحرین مهاجرت کند. بحرین در آن زمان به دلیل رونق فعالیت بازرگانی شرایط بهتری نسبت به بوشهر داشت (آل سیف، ۷).

فرایند مهاجرت از کرانه شمالی به کرانه جنوبی خلیج فارس در پی تحولات سیاسی

و بین‌المللی مانند جنگ‌های جهانی اول و دوم و شدت گرفتن مشکلات اقتصادی نظیر فقر، قحطی، شیوع بیماری‌های واگیر (وبا و آبله) و همچنین بروز بی‌ثباتی و ناامنی‌های اجتماعی و سیاسی در ایران افزایش یافت. در واقع، این وقایع و کمبودها و نارسایی‌ها سبب مهاجرت فزاینده به سرزمین بحرین شد؛ زیرا بحرین توانسته بود با جیره‌بندی مواد غذایی، گرفتاری‌ها را تا حدود زیادی کاهش دهد (یاب، ۵۲). در نتیجه بسیاری از مردم بوشهر برای رهایی از تنگنای اقتصادی وطن خویش، به بحرین که در همسایگی آنان قرار داشت، مهاجرت کردند (mccoy,60).

۲-۳. تشابهات فرهنگی-مذهبی بوشهر و بحرین

شبکه‌های اجتماعی نقش مهمی در کاهش خطرات عبور از مرزها در مهاجرت‌های بین‌المللی دارد. این شبکه‌ها سبب دسترسی افراد به اطلاعات دربارهٔ موقعیت‌های کاری و وضعیت اقتصادی جامعه مقصد می‌شود. مهاجران ترجیح می‌دهند منطقه‌ای را برای مهاجرت برگزینند که به زبان آن منطقه تسلط داشته و با فرهنگ آنجا آشنا باشند. این عوامل موجب ایجاد احساس وابستگی، دلبستگی و تعلق خاطر به سرزمین مقصد می‌شود (حاج‌حسینی، ۳۷). بنابراین، در کنار عوامل جغرافیایی و اقتصادی، مشابهت‌های فرهنگی نیز نقش بسزایی در مهاجرت‌ها دارند. تشابه فرهنگی مردم بوشهر و بحرین و رفت و آمد مردمان آن به سرزمین یکدیگر، نقش مهمی در مهاجرت مردم منطقه بوشهر به بحرین داشته است. مردم سواحل و بنادر شمالی خلیج فارس و به طور اخص بندر بوشهر از دیرباز روابط تنگاتنگ و حتی پیوندهای خویشاوندی با سواحل جنوبی آن به ویژه با سرزمین بحرین داشته‌اند. حضور پررنگ برخی از خاندان‌های برجسته عرب بحرینی در بوشهر مانند آل عصفور، سادات بحرانی، دمستانی، خاندان بحرینی و شاخوری نشان ارتباط نزدیک مردمان این دو سرزمین است. عباس اقبال آشتیانی با تأکید بر نفوذ فرهنگ ایرانی در بحرین می‌نویسد: «گذشته از اعراب آل عتوب که در بحرین ساکن بودند، بیشتر اهالی خاکزاد بحرین از نژاد ایرانی و پیرو مذهب شیعه‌اند و تکلم غالب ایشان به زبان عربی به هیچ

وجه نمی‌تواند دلیل عرب بودن آنها شمرده شود. دلیل اصلی این موضوع، مجاورت با عربستان، تجارت، خلط و آمیزش با عرب به خصوص وقتی که هیئت حاکمه و مأمورین ادارات به زبان عربی مکالمه و مکاتبه کنند، زبان عامه را عربی کرده است. با این حال کمتر عرب‌زبان بحرینی هست که با کتاب‌های ادب فارسی سر و کار نداشته و از فارسی بی‌نصیب باشد» (اقبال آشتیانی، ۱۴۸). وی به ویژه بر پیوستگی فرهنگی بحرین با منطقه بوشهر تأکید می‌کند و می‌نویسد: مسافری که از بنادر ایران به طور نمونه از بوشهر به بحرین وارد شود، خود را در وطن خویش می‌بیند و به غیر از مأمورین انگلیسی و هندی ادارات، هیچ فرقی میان بوشهر و منامه و محرق از حیث نوع معیشت نمی‌یابد. بیشتر سکنه و تجار ایرانی آن، به همان اخلاق و عادات منسوب ایرانیان در کمال علاقه و عشق زیست می‌کنند (اقبال آشتیانی، ۱۴۹). به سبب نزدیکی این منطقه به ایران و همچنین حضور چشمگیر و تأثیرگذار مردمان استان بوشهر در کشور بحرین، موجب شده تا بسیاری از آداب و رسوم مردم بوشهر در آن سرزمین وجود داشته باشد. به طور مثال مراسم عزاداری و لهجه بوشهری در بین ایرانی‌تباران بحرین بسیار مرسوم است. افزون بر این، مردمان منطقه بوشهر بسیار سریع‌تر از دیگر مهاجران زبان عربی را می‌آموختند که این امر مؤید و مبین آشنایی سابق آنان با این زبان و تأثیر حضور همیشگی اعراب و همچنین آمد و شد مردمان سواحل جنوبی خلیج فارس به بندر بوشهر بوده است (بردستانی، مصاحبه مورخ ۱۵ بهمن ۱۳۹۹). لذا همین جاذبه و اشتراکات فرهنگی، در طول دو سده گذشته سرزمین بحرین را به مأمن مناسبی برای مهاجران بوشهری تبدیل کرده است.

۳- مهاجرت خاندان بوشهری به بحرین و نقش آنان در جامعه بحرین

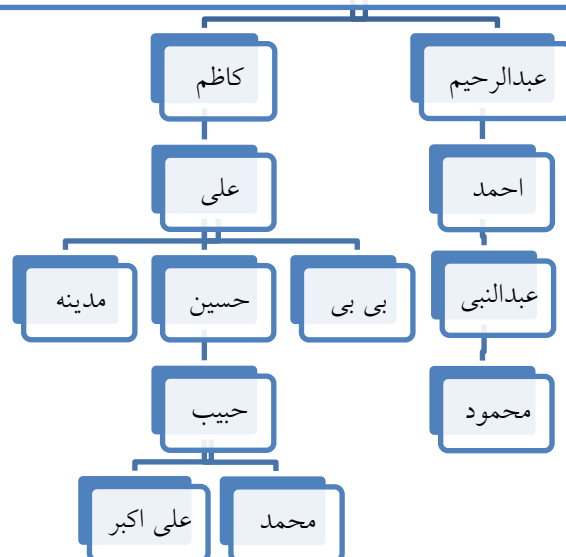
نمونه بارز مهاجران بوشهری ساکن بحرین، خاندان سرشناس بوشهری است. این خاندان از اعقاب علی‌کاظم بوشهری و پسرعمه‌اش عبدالنبی بوشهری هستند. علی‌کاظم در سال ۱۸۶۰م/ ۱۲۳۹ش مغازه کوچک خود در بوشهر را رها و به بحرین مهاجرت کرد. در آن ایام شرایط بحرین برای تجارت و بارزگانی مناسب‌تر از بوشهر

بود (آل سیف، ۷). علی کاظم بوشهری فرزند کاظم بن جعفر بن عبدالرحیم بن محمد بن رضا بن محمد بن ملک بن قیوم بن طالب بن قطب‌الدین بن علی بن فرومه بن منیر است. وجود نام قطب‌الدین در میان این نسب، نشانگر آن است که این خاندان گرایش دینی صوفیانه نیز داشته‌اند» (آل سیف، ۷). لقب «بوشهری»^۱ این خاندان نیز بیانگر اصالت و تعلق این خاندان به بندر بوشهر است (المدنی، *النخب فی الخلیج*، ۵۳۵). علی کاظم و عبدالنبی بعد از مهاجرت در منامه (پایتخت بحرین) ساکن شدند. آنان در این شهر به تجارت مشغول و از تجار سرشناس این شهر در اواخر سده ۱۹ و اوایل سده ۲۰م در بحرین شدند. پس از آنان نیز فرزندان، اغلب راه پدران خود را در تجارت و بازرگانی ادامه دادند و تجارت کوچک آنان را توسعه دادند و در زمینه‌های مختلف اقتصادی مانند شرکت‌های تجاری، ساختمان سازی و مشاغلی از این قبیل فعالیت کردند. برخی از آنان مانند محمود بوشهری (پسر عبدالنبی) به یک تاجر بین المللی تبدیل شده و در اوایل سده بیستم یک شبکه منسجم تجاری بین بمبئی - بوشهر و بحرین ایجاد کردند (Stephenson, *Rerouting the Persian Gulf*, 93-94). این خاندان از موقعیت برجسته اقتصادی خود در بحرین استفاده کردند و در عرصه‌های مختلف اجتماعی، دینی، فرهنگی و حتی سیاسی جامعه بحرین (قبل و بعد از استقلال از ایران) وارد شدند و خدمات زیادی به جامعه بحرین به ویژه ایرانی‌تباران و شیعیان آن کشور کردند. البته به نظر می‌آید بعد از استقلال بحرین، به دلیل سیاست دولت آل خلیفه (حاکمان بحرین) مبنی بر محدود کردن نقش شیعیان و به ویژه ایرانی‌تباران در بحرین، نقش و جایگاه این خاندان در بحرین کم‌رنگ شده‌است؛ با این همه به طور کامل به حاشیه نرفته و هنوز هم از خاندان‌های بانفوذ در این کشور محسوب می‌شود.

۱. شاخه‌ی دیگری از این خاندان به کویت مهاجرت کرده و در آن کشور نیز نقش برجسته‌ای دارند. حضور چند وزیر از این خاندان در کابینه دولت کویت و تعدادی نماینده در مجلس نمایندگان کویت، گواه نفوذ و اهمیت آنان در کویت است (المدنی، *النخب فی الخلیج*، ۵۳۶).

شجرنامه خاندان بوشهری^۱

جعفر بن عبدالرحیم بن محمد بن رضا بن محمد بن ملک بن قیوم بن طالب بن قطب‌الدین بن علی بن فرومه بن منیر

در ادامه به نقش این خاندان (به عنوان نمونه بارز مهاجران بوشهری) در تحولات مختلف کشور بحرین می‌پردازیم.

۱-۳. فعالیت‌های اقتصادی

علی کاظم بوشهری (۱۸۴۰-۱۹۳۷م) پس از مهاجرت به بحرین در سال ۱۸۶۰م/ ۱۲۳۹ش ابتدا به کارگری پرداخت. او پس از مدتی توانست یک باب مغازه در سوق العجم^۲ افتتاح کند و در آنجا به فروش مواد غذایی وارداتی از ایران، هند و کویت

۱. این شجره‌نامه استیاط نگارنده از اطلاعات پراکنده منابع مختلف است. لذا نگارنده مدعی صحت قطعی آن نیست. ضمناً در این شجره‌نامه تنها نام افراد مشهور و مورد اشاره در این مقاله آورده شده‌است و از سایر فرزندان و نوادگان این خاندان نامی برده نشده‌است.

۲. سوق العجم (بازار ایرانیان) یا بازار گراشی‌ها یکی از بازارهای مشهور پایتخت بحرین بوده‌است. کسبه این بازار، مواد غذایی مانند ادویه‌جات، ترشیجات، آجیل، زعفران و انواع کالاهای ایرانی را می‌فروختند. این بازار امروزه عمدتاً محلی برای فروش آجیل و خشکبار و دیگر کالاها و اجناس ایرانی است. از مهم‌ترین خانواده‌های ایرانی تبار فعال در این بازار می‌توان به خانواده: خاندان‌های بوشهری، بلجیک و کازرونی اشاره کرد. علی‌کاظم و پسرش حاج‌حسین

پرداخت. او علی‌رغم اینکه سوادى نداشت، تمام این فعالیت‌ها را به تنهایی انجام می‌داد. با این حال فقط در مکاتبات و محاسبات خارجی خود از حسابداران و دفترداران هندی کمک می‌گرفت. یکی از دلایل پیشرفت وی و خانواده‌اش، علاقه آنان به خرید املاک و مستغلات است. برهمن اساس در زمانی که خانه و زمین ارزان بود، به محض داشتن درآمد اندکی در بازار، ملک می‌خرید (آل سیف، ۷). حاج عبدالنبی بوشهری و پسرش محمود نیز از جمله کسانی بودند که در بازار عجم فعالیت تجاری داشته است. استیپ هنسن از محمود بوشهری به عنوان تاجری که نقش تعیین‌کننده‌ای در ایجاد یک شبکه تجاری منسجم بین بمبئی - بوشهر و بحرین در اوایل قرن بیستم داشته است، نام می‌برد (Stephenson, Rerouting the Persian Gulf, 93-94). اریک مک کوی نیز معتقد است: مهاجران بوشهری در بحرین باعث افزایش واردات کالاهای خاص مانند کتاب، گلاب، چای و مشروبات الکلی به بحرین شدند که این امر آنها را از عرب‌های محلی جدا می‌کرد (McCoy, 60). بنابراین، نسل اول و دوم خاندان بوشهری علاوه بر کسب درآمد از طریق تجارت و بازرگانی به خرید املاک و مستغلات نیز می‌پرداختند. از فعالیت‌های اقتصادی نسل‌های بعدی این خاندان در امر تجارت، اطلاعات دقیقی در دست نیست.

۲-۳. فعالیت‌های فرهنگی-مذهبی

مهمترین فعالیت فرهنگی خاندان بوشهری در بحرین، نقش آنان در تأسیس مدارس ایرانی است. در آغاز قرن بیستم گروهی از بازرگانان ایرانی مقیم بحرین برای ترویج علم و دانش و زنده نگه داشتن فرهنگ و زبان فارسی مدرسه‌ای به نام «مدرسه اتحادیه ایرانیان بحرین» به مدیریت میرزا علی عبدالرضا دشتی^۱ در منامه تأسیس کردند. این مدرسه دومین مدرسه عمومی در بحرین است.^۲ اغلب بنیانگذار این مدرسه مانند عبدالنبی

بوشهری از مشهورترین کسبه این بازار در دهه ۶۰م بودند (حکایه المنامه، ۲۰۱۸).

۱. از نام خانوادگی وی پیداست اهل منطقه دشتی استان بوشهر بوده‌است.

۲. در سال ۱۸۹۹م امریکایی‌ها اولین مدرسه عمومی در بحرین را به نام مدرسه رسالت تأسیس کردند.

بوشهری، میرزا حسین دشتی، عباس حاجی بوشهری بوشهری هستند.^۱ این مدرسه چهارکلاسه، دارای ۶۵ دانش‌آموز بود. معلمان آن مدرسه، محمد آل شریف بوشهری،^۲ عبدالرسول بوشهری و ضیائالدین طهرانی بودند (پرویش، ۶۱). در ابتدا کلاس‌های درس این مدرسه به دلیل نداشتن ساختمان مجزا در حسینیه ایرانیان در منامه برگزار می‌شد (الخلیفه، ۱۱۲-۱۰۹). عبدالنبی بوشهری به عنوان یکی از اعضای هیئت مدیره این مدرسه بعد از فوت عبدالنبی کازرونی در سال ۱۹۲۷م، برای تسلط بر هیئت مدیره تلاش بسیاری کرد؛ اما موفقیت چندانی به دست نیاورد. لذا از هیئت مدیره این مدرسه استعفا داد و مدرسه جدیدی با نام «مدرسه تربیت» تأسیس کرد. این مدرسه در بحرین به نام «مدرسه بوشهری» نیز مشهور بود (Stephenson, *Between Modern and National Education*, 8). این اقدام عبدالنبی بوشهری، با واکنش منفی مؤسس مدرسه اتحادیه ایرانیان روبرو شد. آنها حاج عبدالنبی بوشهری را فردی دروغگو، ضد ترقی و دشمن معارف و نام ایرانی قلمداد کردند. از نظر آنان، هدف عبدالنبی بوشهری از این کار، ایجاد اختلاف بین ایرانیان بحرین و از بین بردن مدرسه اتحادیه بود. با وجود این، هر دو مدرسه به کار خود ادامه دادند (پرویش، ۶۴). حاج حیدر اسیری در فاصله سال‌های ۱۹۲۹ تا ۱۹۳۰م/۱۳۰۸ - ۱۳۰۷ش مدیریت مدرسه تربیت را برعهده داشت. در طول این سال‌ها کلاس درس این مدرسه در منزل شخصی عبدالنبی بوشهری برگزار می‌شد. سرانجام در سال ۱۹۳۱م/۱۳۰۹ش دو مدرسه در یکدیگر ادغام شدند و مدرسه «اتحاد ملی» را تشکیل دادند (الخلیفه، ۱۱۳). این مدرسه بعد از استقلال بحرین از ایران، زیر نظر سفارت ایران در بحرین قرار گرفت و از آن به عنوان مدرسه آموزش فرزندان کارمندان سفارت ایران و متخصصان ایرانی مقیم آن کشور استفاده می‌شد. با کاهش روزافزون سطح روابط سیاسی، اقتصادی و اجتماعی میان ایران و بحرین، سرانجام در سال ۲۰۰۴م/۱۳۸۳ش دولت

۱. از بنیانگذاران غیربوشهری این گروه نیز می‌توان به عبدالنبی کازرونی، ابوالقاسم لطفعلی شیرازی، ضیائالدین میرزاطهرانی اشاره کرد.

۲. محمد آل شریف بوشهری از دیگر خانواده‌های بوشهری تبار ساکن بحرین است و هیچ گونه ارتباط نسبی با خاندان بوشهری ندارد.

بحرین ساختمان این مدرسه را به فروش رساند و وجوه حاصل را به خزانه واریز کرد. این پایان کار «مدرسه اتحاد ملی» بود (صباغیان، ۱۲۲).

رضا نجف پور بوشهری یکی از کسبه قدیمی شهر بوشهر که از بستگان نسبی خاندان بوشهری است براساس چند تصویر قدیمی از این خاندان، به فعالیت‌های فرهنگی و ورزشی نسل ششم خاندان بوشهری در بحرین اشاره می‌کند و می‌گوید: «از دیگر فعالیت‌های فرهنگی خاندان بوشهری، می‌توان به مشارکت در تأسیس باشگاه‌های ورزشی مانند باشگاه فوتبال فردوسی بحرین (۱۹۴۶م/ ۱۳۲۵ش) اشاره کرد. یکی از اعضای این خاندان به نام علی بوشهری در سال ۱۹۷۹م/ ۱۳۵۸ش، باشگاه گلف بحرین را تأسیس کرد (نجف‌پور، مصاحبه مورخ ۸ بهمن ۱۳۹۹). یکی از مفاخر فرهنگی این خاندان، علی اکبر بوشهری (متولد ۱۹۵۳م) است. وی از مورخان برجسته بحرین و از شخصیت‌های شاخص فرهنگی در این کشور است و کتاب‌ها و مقالات بسیاری درباره تاریخ بحرین تألیف کرده است که مهمترین آن، *تمدن دیلمون* است (ابواصبع، ۳۴). از دیگر آثار مهم می‌توان به *التاریخ القديم للبحرین و النخلیج* [فارسی] (۱۹۸۷م) و *دلمون تبعث من جدید* (۱۹۹۴م) اشاره کرد (ابواصبع، ۳۴). دکتر رسول جعفریان در سفر خود به بحرین در سال ۲۰۰۸م/ ۱۳۸۷ش، به ملاقات خود با علی اکبر بوشهری اشاره کرده و می‌نویسد: در آن‌جا آقای علی اکبر بوشهری را دیدیم که کارش تحقیق در تاریخ بحرین است.... به گفته خودش تاکنون پنج کتاب درباره بحرین در عربی و انگلیسی به چاپ رسانده و بیش از چهل مقاله دارد... فارسی را با همان لهجه عربی بحرینی صحبت می‌کند... بیشتر کار وی روی دوره باستانی تاریخ بحرین و همین‌طور تاریخ جدید آن به خصوص تاریخ خانواده‌هاست... همین‌طور درباره لهجه ایرانی‌های مقیم بحرین هم کاری انجام می‌دهد (راسخون، ۱۳۸۷ش). علی اکبر بوشهری هم اکنون نیز در قید حیات است و به فعالیت‌های فرهنگی و پژوهشی خود در بحرین ادامه می‌دهد.

شایان ذکر است خاندان بوشهری از هنگام مهاجرت (۱۸۶۰م) تاکنون در فعالیت‌های مذهبی مرتبط با شیعیان بحرین و مهاجران ایرانی حضور چشمگیری دارند. از دیگر اقدامات بسیار مهم خاندان بوشهری، تأسیس و اداره حسینیه بزرگ ایرانیان یا «ماتم العجم

الکبیر^۱ است. این حسینیه، دومین حسینیه کشور بحرین محسوب می‌شود.^۲ علی‌کاظم بوشهری این حسینیه را در سال ۱۸۸۱م/ ۱۲۶۰ش در مجاورت حسینیه «بن رجب» تأسیس کرد. این حسینیه، مکانی مخصوص برای ایرانی‌تباران شیعه است. زمین این حسینیه متعلق به یکی از بوشهری‌های مقیم بحرین بود که تا قبل از سال ۱۸۶۹م/ ۱۲۴۸ش در بحرین زندگی می‌کرد. وی این زمین را وقف احداث حسینیه کرد و اختیار آن را به علی‌کاظم واگذار کرد. ایرانی‌تباران مقیم بحرین به رهبری علی‌کاظم این حسینیه را که نخستین ماتم بوشهری بود، تأسیس کردند، اما بعد از گذشت چند سال این حسینیه به «ماتم العجم» تغییر نام داد (آل سیف، ۷). علی‌کاظم بوشهری وظیفه تولید این نهاد را از ۱۸۶۷م/ ۱۲۴۶ش تا ۱۹۲۶م/ ۱۳۰۵ش برعهده داشت و سپس تولید آن را به حاج عبدالنبی بوشهری (پسرعمه خویش) واگذار کرد. در دوران تولید عبدالنبی بوشهری، مراسم عزاداری با سبک و سیاق جدیدتری در بحرین برگزار شد. بعد از فوت عبدالنبی در سال ۱۹۳۸م/ ۱۳۱۷ش، تولید حسینیه به نسل دوم خاندان بوشهری انتقال یافت. محمود بوشهری با همکاری پسر عموی خود حسین بوشهری (پسرعلی‌کاظم) مدیریت این مکان را برعهده گرفتند (بوشهری، ۶). براساس سند قدیمی که در روزنامه الوسط بحرین نیز منتشر شده است، حاج حسین علی‌کاظم بوشهری مسئولیت امور مالی این حسینیه را در سال ۱۹۵۲م برعهده داشته است (السلیمان، ۱۴). سایر مهاجران ایرانی مقیم بحرین نظیر ابوالقاسم شیرازی، حسن برازجانی، حسن محمد علی بلجیک، ممد طاهر آل شریف، عباس کازرونی، عبدالعلی بدر، میرزاعلی جوهری، جعفر رویان و میرزاعباس شیرازی نیز در برگزاری و حمایت‌های مادی از این حسینیه نقش داشتند (المدنی، *النخب فی الخلیج*، ۵۳۶). در نیمه اول قرن بیستم، این حسینیه نقش زیادی در ایجاد و حفظ پیوندهای مذهبی با ایران داشت. تا قبل از استقلال بحرین (۱۹۷۱م) روحانیون بسیاری از قم، شیراز

۱. ماتم در لغت به معنای عزا، سوگواری و عزاداری و در اصطلاح به معنای حسینیه‌ها و اماکن عزاداری است. در بحرین و بوشهر به حسینیه، ماتم می‌گویند.

۲. قدیمی‌ترین حسینیه بحرین توسط خانواده «بن رجب» در حدود ۲۵۰ سال پیش در منامه تأسیس شد. این حسینیه در مجاورت خانه بن رجب برگزار می‌شد و همچنان دایر است (آل سیف، ۷).

و بوشهر برای سخنرانی به این حسینیه آمده و مورد احترام بارزگانان ایرانی تبار واقع می‌شدند. از مهم‌ترین فعالیت‌های مذهبی این حسینیه، می‌توان به برگزاری مراسم عزاداری در ماه محرم و صفر اشاره کرد. همچنین شب‌های پنجشنبه هر هفته مراسم تلاوت قرآن با حضور ایرانی تباران برگزار می‌شود (Cohen, 16-17). شایان ذکر است در سال ۲۰۱۰م/ ۱۳۸۹ش مراسم با هدف بزرگداشت و قدردانی از خانواده‌هایی که در تأسیس این حسینیه نقش برجسته‌ای داشتند، برگزار شد. علی بوشهری هدف از این مراسم را زنده نگه داشتن نام کسانی می‌دانست که سالیان متمادی در احداث و برگزاری مراسم گوناگون در این حسینیه نقش داشتند (الوسط، ۲۰۱۰). از دیگر اقدامات مذهبی و فرهنگی خاندان بوشهری، تأسیس حسینیه زنان یا «ماتم للنساء بوشهری» است. این حسینیه یکی از قدیمی‌ترین حسینیه‌های زنان در بحرین به شمار می‌رود. به گفته وسام السبع روزنامه‌نگار بحرینی عزاداری زنان بوشهری از زمان عبدالنبی بوشهری برگزار شد، اما بعدها به پیشنهاد علی کاظم در کنار خانه عبدالنبی حسینیه‌ای مجزا برای زنان تأسیس کردند. بعد از فوت علی کاظم، همسرش زهرا بوشهری و بعد از فوت وی، دخترانش حاجیه بی‌بی و مدینه تولیت این حسینیه را بر عهده گرفتند (مرايا التراث، ۲۰۱۳).

۳-۳. فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی

خاندان بوشهری به سبب برخورداری از ثروت و جایگاه اقتصادی مطلوب، از ابتدا نقش نسبتاً پررنگی در فعالیت اجتماعی و حتی سیاسی بحرین ایفا کرده‌اند. آنها با حفظ هویت ایرانی و شیعی، سعی کردند برای تثبیت موقعیت اقتصادی خود، روابط نزدیکی با زمامداران بحرین (انگلیسی‌ها و خاندان آل خلیفه) برقرار کنند. علی کاظم بوشهری سالیان متمادی در جریان منازعات و اختلافات فیما بین ایرانی تباران یا منازعات میان آنها با بحرینی‌ها به عنوان نماینده دولت بحرین (آل خلیفه) حضور داشت. حاج محمد امین بوشهری^۱ از سال ۱۸۹۱م/ ۱۲۷۰ش به مدت دو سال به عنوان معتمد محلی از سوی انگلیسی‌ها منصوب شد. پسر علی کاظم یعنی حسین بوشهری (متوفای ۲۰۰۰م) نیز از

۱. نسبت او با علی کاظم مشخص نیست.

سال ۱۹۲۰م/ ۱۲۹۹ش تا ۱۹۵۶م/ ۱۳۳۵ش عضو شورای شهر منامه بوده است (یتیم، ۸۷). بعد از استقلال بحرین در سال ۱۹۷۱م/ ۱۳۵۰ش حضور این خاندان در عرصه سیاسی و اجتماعی کم‌رنگ شده است. در دهه‌های اخیر این خاندان جز چند تلاش ناموفق جهت ورود به پارلمان، هیچ گونه فعالیت چشمگیر سیاسی نداشته‌اند. به عنوان نمونه محمد بوشهری در سال ۲۰۱۸م/ ۱۳۹۷ش به عنوان کاندیدای مستقل وارد کارزار انتخابات پارلمان شد؛ اما از راهیابی به پارلمان این کشور بازماند (الوطن، ۲۰۱۸). احتمالاً این امر ناشی از سیاست‌های دولت آل خلیفه مبنی بر به حاشیه راندن شیعیان و به خصوص ایرانی‌تباران در جامعه بحرین است. البته ظاهراً این خاندان برای حفظ موقعیت ممتاز اقتصادی خویش در بحرین، سیاست محافظه‌کارانه‌ای در برابر دولت این کشور در پیش گرفته‌اند، یعنی از یک سو تلاش می‌کنند هویت شیعی و ایرانی خود و سایر هم‌تباران خود را زنده نگه دارند از سوی دیگر از هرگونه مخالفت سیاسی با دولت بحرین خودداری می‌کنند و سعی می‌کنند روابط حسنه خویش را با خاندان حاکم حفظ کنند. برای نمونه در جریان بیداری اسلامی در سال ۲۰۱۴م/ ۱۳۹۳ش این خاندان برخلاف بسیاری از شیعیان از ابراز مخالفت علنی با دولت آل خلیفه خودداری کرد؛ در پایان اعتراضات نیز پادشاه بحرین با صدور بیانیه‌ای از خاندان‌هایی که از حکومت وی جانبداری کردند از جمله خاندان بوشهری قدردانی نمود (الوطن، ۲۰۱۴).

نتیجه

سرزمین بحرین در سده ۱۹ و ۲۰م مقصد اصلی بسیاری از مهاجران منطقه بوشهر بود. از علل اصلی این مهاجرت می‌توان به مواردی چون قرابت جغرافیایی بحرین و بوشهر، موقعیت مناسب اقتصادی بحرین و مشابهت‌های فرهنگی دو سرزمین اشاره کرد. مهاجران بوشهری به دلیل جمعیت قابل توجه و توانمندی‌های اقتصادی خود، به تدریج توانستند در دیگر بخش‌های جامعه وارد شوند و خود را به عنوان یک گروه اجتماعی اثرگذار در جامعه بحرین مطرح نمایند. نمونه بارز این مهاجران، خاندان بوشهری است. این خاندان از بانفوذترین خاندان‌های بحرین از اواخر سده ۱۹م تا کنون

است. خاندان بوشهری تا پیش از استقلال بحرین (۱۹۷۱م) علاوه بر فعالیت‌های اقتصادی و تجاری، با تلاش‌های فرهنگی و مذهبی خویش مانند تأسیس مدارس ایرانی و ساخت اماکن مذهبی شیعه موجب تقویت هویت ملی- مذهبی ایرانی‌تباران بحرین به ویژه مهاجران ایرانی ساکن آن کشور شدند. خاندان بوشهری بعد از استقلال بحرین با وجود سیاست دولت آل خلیفه (خاندان حاکم بحرین) مبنی بر کم رنگ کردن نقش و جایگاه شیعیان و به ویژه ایرانی‌تباران، توانستند موقعیت ممتاز اقتصادی و فرهنگی خویش را حفظ کنند و به حفظ هویت شیعی و ایرانی مهاجران ایرانی ساکن بحرین نیز کمک کنند. هر چند از نظر سیاسی به حاشیه رانده شده‌اند و به جز چند تلاش ناکام برای دستیابی به کرسی‌های پارلمان، فعالیت سیاسی چندانی نداشته‌اند.

منابع

- آل سيف، عبدالله، «عميد العائلة... شيخ العجم على كاظم بوشهری»، صحيفة الاحد، العدد ۲۳۷۶، ۲۰۱۰.
- ابوصبيح، حمام توفيق، صناعه التاريخه بالتاويل، بيروت، الموسسه العربيه للدراسات و النشر، ۲۰۰۶.
- افشار، ايرج، جغرافياي تاريخي درياي پارس، بي جا، انتشارات سوره، ۱۳۷۶.
- اقبال آشتياني، عباس، مطالعاتي در باب بحرين و جزاير و سواحل خليج فارس، تهران، اساطير، ۱۳۸۴.
- اقتداري، احمد، خليج فارس، تهران، بي نا، ۱۳۴۵.
- السلمان، محمدحميد، «تنظيم الماتم في البحرين»، صحيفة الوسط، ۴۰۷۴، ۲۰۱۲.
- الخليفه، مي محمد، مائه عام من التعليم في البحرين، بيروت، الموسسه العربيه للدراسات و النشر، ۱۹۹۱.
- المدني، عبدالله، «كبير العجم في البحرين»، صحيفة الايام، العدد ۹۱۵۳، ۲۰۱۴.
- _____، النخب في الخليج [فارسي]، بيروت، الموسسه العربيه للدراسات و النشر، ۲۰۱۶.
- بردستاني، رضا، بنياد ايرانشناسي شعبه بوشهر، مصاحبه، ۵ بهمن ۱۳۹۹.
- بوشهری، علي، «ماتم العجم تأسس ۵ رجال قبل ۱۵۰ عاما في فريق كانوا»، صحيفة الوسط، العدد ۵۱۵۱، ۲۰۱۶.
- پرويش، محسن، «بررسی عملکرد مدارس ایرانیان حاشیه خلیج فارس در دوره پهلوی اول (بحرين و كويت)»، فصلنامه تخصصی مطالعات خلیج فارس، شماره اول، بهار ۱۳۹۵.
- تکمیل همایون، ناصر، خلیج فارس، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، ۱۳۸۰.
- حاج حسینی، حسین، «سیری در نظریه های مهاجرت»، راهبرد، شماره ۴۱، ۱۳۸۵.
- حسینی فسایی، میرزاحسن، فارسنامه ناصری، ج ۲، به تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۸.
- حکایة المنامه، ۲۰۱۸.
- Retrieved Sep. 09, 2021, from <https://manamastory.com/%d8%af%d9%83%d8>.
- دشتی، حسن، بنياد ايرانشناسي شعبه بوشهر، مصاحبه، ۲۷ دی ۱۳۹۹ش.
- دشتی، حسن، بنياد ايرانشناسي شعبه بوشهر، مصاحبه، ۱ بهمن ۱۳۹۹ش.
- دلد، اسکندر، خلیج فارس، تهران، نوین، ۱۳۶۳ش.
- راسخون، ۱۳۸۷ش؛
- Retrieved Sep. 09, 2021, from <https://rasekhoon.net/article/show/115259/%D8>
- سعید، حسن، «العجم و البحرين؛ جذور التاريخ و حمايه الجغرافيا»، ۲۰۱۶.

<http://www.bcs1.org.uk/arabic/?p=1353>

- سنوات الجريش، ٢٠٠٩.

- Retrieved Sep. 09, 2021, from <http://www.jasblog.com/wp/?p=3200>

- شاملوئی، حبیب‌الله، جغرافیای کامل جهان، ج ١، بی جا، بنیاد، ١٣٧٣.

- صباغیان، نوشین، «بررسی عملکرد مدرسه ملی اتحاد ایرانیان در بحرین در فاصله سال‌های

١٣٣٥-١٣٤٧ بر پایه اسناد ساواک»، فصلنامه مطالعات تاریخی، شماره ٣٣، تابستان ١٣٩٠.

- لوریمر، راهنمای خلیج فارس، ترجمه سیدمحمدحسن نبوی، شیراز، نوید شیراز، ١٣٧٩.

- مرایا التراث، ٢٠١٣.

Retrieved Sep. 09, 2021, from <https://malturath.wordpress.com/2013/04/11/%D%98%D9%86>.

- نجف‌پور بوشهری، رضا، بنیاد ایرانشناسی شعبه بوشهر، مصاحبه، ١٨ بهمن ١٣٩٩.

- الوسط، ٢٠١٠.

Retrieved Sep. 09, 2021, from <http://www.alwasatnews.com/news/466080.html>.

- الوطن، ٢٠١٤.

Retrieved Sep. 09, 2021, from <https://alwatannews.net/article/494170/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D9%83>.

- الوطن، ٢٠١٨.

Retrieved Sep. 09, 2021, from <https://alwatannews.net/article/783061/Election/%D9%85%D8>

- یاپ، ملکم؛ بریتون، کوپروش، خلیج فارس در آستانه قرن بیستم، ترجمه حسن زنگنه، تهران، به‌دید، ١٣٨٨.

- یتیم، عبدالله عبدالرحمن، «البحرین المجتمع والثقافة»، بیروت، الموسسه العربیه للدراسات و النشر، ٢٠١٦.

- Cohen, Ronen, Iran, Israel, and Zionism since the Islamic Revolution - From Rational Relations to Threat and Disaster, S. Daniel Abraham Center for Strategic Dialogue, 2008.

- Stephenson, R. Lindsey, REROUTING THE PERSIAN GULF: THE TRANSNATIONALIZATION OF IRANIAN MIGRANT NETWORKS, c.1900-1940, PRINCETON UNIVERSITY, 2018.

- Stephenson, R. Lindsey, *Between Modern and National Education; The Ajam schools of Bahrain and Kuwait*, international journal of Archaeology and social sciences in the Arabian Peninsula, 2019.

- McCoy, Eric Andrew, *Iranians in Bahrain and the United Arab Emirates: Migration, Minorities, and Identities in the Persian Gulf Arab States*, The University of Arizona, 2008.